

HULÛL İNANCINI KUR'ÂN'LA İRTİBATLANDIRMA ÇABALARI BAĞLAMINDA İKİ VAKANIN TAHLİLİ

Abdulkerim SEBER*

ÖZET

Bu makalede konu itibariyle aynı ancak meydana geliş zamanları itibariyle farklı olan iki mesele ele alınmaktadır. Bunlardan birincisi Ebu Hanîfe tarafından yapılan bir Kur'ân tarifiyile ilgilidir. Bu tarifte Kur'ân'ın hiçbir şeye hulûl (incarnation) etmediğine dair bir ifade geçmektedir. Bu bakımdan tarif, daha İslam'ın ilk asırlarında Müslüman âlimlerin hulûl düşüncesine karşı takındıkları tavrı göstermesi açısından önem arz etmektedir. İkinci mesele ise yine Kur'ân-ı Kerim'in hulûlü konusuyla ilgili olup, Câhız'a izafe edilen garip bir görüşün analizidir. Buna göre Câhız, "Kur'ân bazen insan bazen hayvan suretine giren bir varlıktır" demiştir. İlk hamlede başarısız kalan hulûl inancını Kur'ân'la ilişkilendirme teşebbüslerinin bu safhada sanki başarılı olduğunu göstermesi açısından bu olayında önemli olduğunu düşünüyoruz. Bu iki olgunun birlikte ele alınmasının ilim camiasına hadiselerin değerlendirilmesinde farklı bir görüş açısı kazandıracığını ümit ediyoruz.

Anahtar Kavramlar: Câhız, Kur'ân, Hulûl, Mu'tezile

ANALYSIS OF TWO EVENT THE CONCEPT OF INCARNATION ON CONTEX TO ASSOCIATE WITH THE KORAN

ABSTRACT

In this article I will deal with two the theme that in fact the same, but apperently defferent. First one from the two theme, description of al-Koran wich accopplished by Abu Hanıfa. Mentioned in this description, Abu Hanıfa saying that, the Koran do not incarnate to the human body and nature. Therefore this description is considerable among all description of al-Koran. Second one matter, is moving in the principles the School Jahiziyya. Accordingly Jahiz have said that the Koran turn into sometimes being human, and sometimes animals. But this thoughts as a whole are examined it is understood itself to be a clumny. Each of these two events to be deal with and hope the evaluation will be useful.

Key Words: Jahiz, Koran, İncarnation, Mu'tazilah

* Uzman, DEÜ İlahiyat Fakültesi.

GİRİŞ

İslam âleminde tedvin faaliyetlerinin başlamasının en önemli sebeplerinden birisinin dinî gayret olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Bu bakımdan başta Kur'ân ayetlerinin yazılması, toplanması, kitap haline getirilmesi, çoğaltılarak belli başlı merkezlere gönderilmesi olmak üzere Kur'ân-ı Kerim'in nazmına, hattına, resmine, kıraatine, tilavetine dair yapılan çalışmalar, Kur'ân-ı Kerim'in manasını mesajını, içeriğini anlamak için geliştirilen ve Kur'ân ilimleri olarak bilinen geniş bir literatürün oluşturulduğu bilinmektedir. Ayrıca özellikle tedvin döneminde dil, hadis, İslam tarihi hatta mantık gibi farklı dallarda her ne yapılmışsa bunun bir şekilde Kur'ân-ı Kerim'le ilişkili olduğunu da söylemek mümkündür. Bu çalışmalara her gün bir yenisi eklenerek günümüze kadar varlığını sürdürdüğü görülmüştür.

Müslümanlar tarafında bu faaliyetler devam ederken, diğer tarafta Kur'ân karşıtlarının Müslümanlar lehine gelişen bu durum karşısında boş oturdukları asla söylenemez. Kur'ân'a muârazada bulunmak, benzerini getirmek, Kur'ân'ın önceki milletlerden kalma hikayeler olduğunu iddia ederek ilahi vahyi boşa çıkarmak için çalışanlar yanında, Rasûlullah (s.a.v.)'a sihirbazlık, kahinlik, şairlik isnat ederek onun getirdiklerini sabote etmek için uğraşanlar da çıkmış ve ciddi anlamda da çalışmışlardır.

Bu karşıt faaliyetler bunlardan ibaret kalmamış, bunun şekli yerine ve zamanına göre değişebilmiştir. Mesela Mekke-i Mükerrreme dönemindeki reaksiyonlarla Medîne-i Münevvere dönemindeki reaksiyonların mahiyet itibariyle birbirlerinden farklı oldukları; Mekke dönemindeki alenen muâraza şeklinin yerini, Medine döneminde nifak ve fitne çıkarma şeklindeki gizli faaliyetlere bıraktığı görülmektedir. Yani Müslümanlar güçlendikçe, İslam coğrafyası genişledikçe muârazaların ister istemez taktik değiştirmek zorunda kaldıkları, ilerleyen zaman içinde daha sinsi bir takım teşebbüslerde buldukları, önlerine çıkan her fırsatı en iyi şekilde değerlendirdikleri görülmektedir.

Bu çalışmada bu konuyla ilgili olarak iki örnek üzerinde duracağız. Bunlardan birincisi, İslam dininde hiçbir şekilde bulunmayan hulûl¹ inancını

¹ Sözlükte bir şeyi çözmek, bir yere intikal etmek gibi manalara gelen "hulûl/incarnation" kelimesi terim olarak; "Allah'ın zatının veya sıfatlarının veya bunlardan her birinin tabiatından insan, hayvan veya eşya gibi her hangi bir şeye intikal ederek onunla birleşmesi ve maddi bir varlık olarak ortaya çıkması demektir. Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi semavi dinlerin yanında Şamanizm, Hinduizm, Budizm dinlerinde bulunan, Eski Mısır Firavunları için de söz konusu edilen hulûl inancının Şehristanî, Harran'da yaşayan Sabiiler'le başladığını ileri sürerken, Suyûtî bunun ilk defa Hıristiyanlarla başladığını ileri sürmektedir. İslam dinine ilk defa aşırı Şii (Gâliye) fırkasıyla girdiği iddia edilen bu inancın, Hıristiyan kaynaklı yeni Eflatunculuk felsefesinin Müslümanlar arasında yayılmasıyla birlikte girdiğine, Allah'ın bir cüzünün Hz. Ali ve onun soyundan gelen imamlara müteselsilen intikal ettiğine dair düşüncenin nüfuz etmesiyle paralel olarak geliştiği, bunun gelişmesinde en büyük rolü, Yahudi asıllı Abdullah b. Sebe'nin

İslam kültürüne sokmaya, üstelik bunu da Müslümanların en mukaddes değerleri olan Kur'an'la ilişkilendirmeye çalışanlara karşı Müslüman âlimlerin verdikleri mücadelenin bir örneğini temsil eden bir tariftir. Yani Kur'an'ın, diğer şeylere hulûl ettiğine dair batıl inancın İslam kültürü içine sokulması konusundaki teşebbüslere karşı İslam âlimlerinin nasıl mukabelede bulduklarını, bunun İmam Ebu Hanîfe (ö.150/767) tarafından yapılan bir Kur'an tarifine nasıl girdiğini ele alacağız.

İkinci mesele ise yine Kur'an'ın hulûl etmesiyle ilgili olup Câhız (ö.255/869)'a izafe edilen garip bir görüşün tahlilidir. İlk nazarda birbirinden farklı olaylar oldukları izlenimi veren her iki meselede de nitelendirilen nesnenin Kur'an-ı Kerim olmasıdır.

Bu iki konunun birbirlerinden farkını ise şöyle açıklayabiliriz. Birinci mesele, Kur'an için yapılan bu tarifin, Kur'an'ın hulûl ettiğine dair yanlış inancı İslam kültürüne kanalize etmeye çalışanların iddialarının önüne geçmek ve Kur'an'ın hiçbir şeye hulûl etmediğini anlatmak için İslam âlimleri tarafından yapılmış olmasıdır. İkinci mesele ise ilk hamlede sonuçsuz kalan böyle bir teşebbüsün daha sonra Câhız üzerinden Müslümanların kültürüne sokuşturulmuş olmasıdır.

Gayemiz Batılılarca istismar konusu olan Câhız'la ilgili bu görüşü ele almak suretiyle bazı tarihi olayların ve şahsiyetlerin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmaktır. Yoksa niyetimiz asırlar önce meydana gelmiş, bir takım tefrikalara

oynadığı bildirilmektedir. Daha sonra bir şekilde vahdet-i vucut inancıyla irtibatlandırılarak tasavvuf camiasına da sirayet eden hulûl inancının, İslam tasavvufuna Müslüman kılığında giren Hıristiyan asıllı kimseler tarafından sokulduğu iddia edilmektedir ki hadisenin en kayda değer kısmı da bizce burasıdır. Çünkü başta Ehl-i Sünnet olmak üzere Mu'tezile, Şii vs. fırkalardaki mutedil bir çizgideki İslam âlimlerinin bu inanca karşı oldukları konusunda bir ittifaktan bahsedilmektedir. Peygamberlerin en önemli görevi, semavi dinlerin en temel özelliklerinden birisi tevhit akidesini korumak olduğu düşünülürse, semavi dinlere göre bir insanın veya her hangi bir şeyin Allah ile bütünleşmesi anlamında bir hulûl inancından bahsedemeyiz. Bu düşünce Kur'an-ı Kerim'in son verilmesini istediği Hıristiyanlara ait teslis inancıysa ancak tahrife uğramış bir Hıristiyan akidesiyle izah edilebilir. Dolayısıyla safiyetini korumuş ilahi dinler de bu tür inançlara asla yer olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Zira insan Allah ile bütünleşince artık Allah-kul yaratan-yaratılan kavramları ortadan kalkmaktadır. Kaynağı hangi din hangi inanç hangi millet olursa olsun hulûl inancı kulluğa ait bütün mükellefiyetlerin, ibadetlerin, sorumlulukların ortadan kaldırıldığı, adeta yaratılanla yaratıcının aynı kefedede değerlendirildiği bir inanç sistemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Allah Teâlâ'nın sıfatları konusunda Ehl-i Sünnet'e ters düşen Mu'tezile tarafından da tevhit prensibi dinin en önemli beş esasından birincisi ve en önemlisi sayılmaktadır. Dolayısıyla böyle bir inancın İslam akidesiyle bağdaştırılmasının oldukça zor olduğu görülmektedir. Şehristânî, *el-Müel ve'n-Nihal* (Tahk. Ahmed Seyit Geylânî), Kahire, 1397, II, 55-56; Ebu'l-Fazl Cemalüddin İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut, 1955; II, 163; Cemalüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbn el-Cevzî, *Nakdül-İlim ve'l-Ulemâ ev Telbisü İblis*, yy., ts.; Celaleddin es-Süyûtî, *el-Hâvî li'l-Fetevâ*, Beyrut, ts., 129-137; Mevlevî Muhammed Ali et-Tahanevî, *Keşşâfî Istalâhâti'l-Fünûn*, İstanbul, 1984, I, 352; Yusuf Şevki Yavuz, *Hulûl*, DİA, İstanbul, 1998, XVIII, 342-344; Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, Ankara, 2001, 76; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2004, 284.

sebepl olmuş bazı olayları tekrarlamak olmadığı gibi, Mu'tezile'yi ve Câhız'ı asla karalamak yahut aklamak değildir. Her olaydan da Müslüman ilim adamlarının kendisine çıkaracağı bir dersin bulunabileceğini, bu iki konuyu birlikte ele almanın da bazı faydalarının olabileceğini, böyle bir konunun tarihsellik, evrensellik vs. gibi her geçen gün bir yenisiyle karşılaştığımız fikri hareketliliğin yoğunlaştığı günümüzde yeni gelişen hadiselerle farklı bir bakış açısı sağlayabileceğini umuyoruz. Ancak burada çalışmamızla ilgili olarak bir iki hususa daha işaret etmemiz gerekiyor:

Birincisi, Mu'tezile konusunun yeterince işlenmiş, hakkında pek çok şey yazılıp çizilmiş bir konu olduğu bilinmektedir. Binaenaleyh, Kur'an'ın yaratılmışlığı, hulûl, tenasüh gibi bazı konular İslam âlemi açısından güncelliğini yitirmiş gibi görünse de Mu'tezile'nin rol aldığı bu konuların son yıllarda müsteşrikler tarafından çeşitli vesilelerle yeniden gündeme getirildikleri görülmektedir. Câhız'a izafe edilen "hulûl" düşüncesinin de istismar edilen konular arasında olduğunu görmekteyiz.

İkinci husus ise çalışma esnasında karşılaştığımız bir problemle ilgilidir. Söyle ki, Câhız'a izafe edilen bu garip düşüncüyü istismar konusu yapan Batılı müelliflerin eserlerinin pek çok batı dilinde ve muhtelif ülkelerde yapılmış olması bu kaynaklara ulaşmamızı zorlaştırmaktadır. Başta internet olmak üzere bütün iletişim imkanlarını kullanmamıza rağmen, bazı ilk el Batılı kaynaklara ulaşamadığımızı, konuyu ikinci el kaynaklar vasıtasıyla ele almak zorunda kaldığımızı itiraf etmeliyiz. Bu konuda en önemli kaynağımızın da Abdurrahman Bedevî olduğunu belirtmeliyiz. Ancak biz konunun İslami kaynaklarla ilgili cephesinin daha önemli olduğunu, zira varsa bu yanlış düzeltmenin yolunun Câhız'a ait telifatı incelemekten geçtiğini düşünmekteyiz. Bunların da pek çoğunun elimizde olduğunu söyleyebiliriz. Bu bakımdan bu konunun en azından bizimle ilgili cephesini ele almamızın gerektiğini düşünüyoruz.

A. EBU HANİFE'YE NİSBET EDİLEN BİR KUR'ÂN TARİFİ

Kelamcıların, fıkıhçıların, tefsircilerin Kur'an'a kendi branşlarına uygun tarifler bir takım yaptıkları görülmektedir². Bu tariflerden birisi adeta tarifi

² Kur'an-ı Kerim için pek çok farklı tarif yapılmaktadır. Abdulaziz el-Buhârî, "Kur'an, Rasûlullah (s.av.)'e vahiy yoluyla nazil olan, sahabe tarafından iki kapak arasında toplanan Mushaf'tır, diye tarif ederken Kelamcılar Kur'an'ı, "Allah'ın kadim ve yaratılmamış olan kelimedir" veya "Kur'an Fatiha'dan Nâs'a kadar indirilen lafızdır" diye tarif etmektedirler. Usûlcüler genelde, "Kur'an, sayfalara yazılan, tevatür yoluyla nakledilen, tilavetiyle ibadet edilen, Rasûlullah (s.a.v.)'e indirilmiş bir lafızdır" diye tarif etmişlerdir. Bunların dışında Kur'an için yapılan çok farklı tarifler bulmak mümkündür. Mesela Ramazan el-Bûtî, Kur'an'ı, "Kur'an, Rasûlullah (s.a.v.)'e vahyedilen, okunarak kendisiyle ibadet edilen, tevatüren bize ulaşan, insanı aciz bırakan Arapça bir lafızdır", diye tarif etmektedirler. Bkz. Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, Dersaadet, 1308, I, 22; Zerkani, *Menabilü'l-İrfân*, I, 12-13; Ramazan el-Bûtî, *min Revâi'l-Kur'an*, Dımaşk, 1977, 27; Bu konuda ayrıca bkz. Ömer Dumlu, *Kur'an'da Bazı Kavramlara Bakış*, İzmir, 1999, 1.

yapıldığı zaman diliminde meydana gelen birtakım hadiselerin izlerini taşımaktadır. Burada sözünü ettiğimiz tarif, **“Kur’ân, Rasûlüllah (s.a.v.)’a indirilen ondan tevatür yoluyla nakledile gelen, Mushaflarımızda yazılan, dillerimizde okunan; ancak bu uzuvlara hulûl etmeyen/girmeyen manzumdur”** şeklinde yapılan, Ebu Hanîfe’ye ait tariftir.

Bu tarifi diğer Kur’ân tariflerinden ayıran en bariz özellik, diğer Kur’ân tariflerinde bulunmayan **“bu uzuvlara hulûl etmeyen”** nitelemesidir. Kur’ân’ı hulûl düşüncesine karşı korumak maksadıyla yapıldığı anlaşılan bu tarif, bazı art niyetli kimselerin İslam’ın ilk asırlarından itibaren bir takım sinsi emellerini tatbika koyduklarını göstermek bakımından önemli bir tariftir. Bu tarife ilk defa İmam Ebu Hanîfe’ye isnat edilen *“Kitabü’l-Vasiyye”* isimli eserde daha sonra da İmam Mâtürîdî (ö.333/944) ekolüne ait diğer eserlerde rastlamaktayız³. İmam Eş’arî (ö.324/929)’nin eserlerinde bulamadığımız bu düşünceyi Eş’arî kelamının ileri gelen âlimleri olan Gazali (ö.505/1111)’nin hocası İmam Cüveynî (ö.478/1085)’nin *“el-İrşad”* adlı eserinde, **“Allah’ın kelamı Mushaflara hulûl etmemektedir”** başlığı altında bulabiliyoruz⁴. Seyyid Şerif Cürçânî (ö.816/1413)’in ve Adududdin el-Îcî (ö.756/1355)’nin *Mevâkef*’i üzerine yazdığı şerhte bu tarifi göremiyoruz⁵. *Mevâkef*’de ve Cürçânî’nin *Mevâkef* şerhinde, Kur’ân’ın hulûl ettiğine dair Câhız’a izafe edilen mezkûr görüşe yer verilmesine rağmen, Kur’ân’ın hulûl etmediğine dair **“bu uzuvlara hulûl etmeyen”** ifadesinin geçmediği görülmektedir⁶.

Anlayabildiğimiz kadarıyla bu tarif, İmam Ebu Hanîfe’nin yaşadığı bölgede böyle bir tartışmanın yaşandığını, Ehl-i Sünnet âlimlerinin de Kur’ân’ın hulûl etmediğine dair bir kaydı Kur’ân tariflerine koymak zorunda kaldıklarını göstermektedir. Çünkü *el-Fıkhu’l-Ekber*’de de bu konunun bir benzeri olan Kur’ân’ın mahlûk olmadığı meselesi yer almaktadır⁷. Daha sonra yazılan kelim kitaplarında ve şerhlerinde bu tarifin, geniş bir şekilde açıklandığı da görülmektedir. Mesela Ebu’l-Muîn en-Nesefî (ö.508/1114) konuyla ilgili olarak *Tabsiratü’l-Edille*’de şunları söylemektedir:

“Semerkant âlimleri, Kur’ân’ın sayfalarda yazıldığını, dillerde okunduğunu, kalplerde korunduğunu; ancak Mushaflardaki yazıya, lisanlarımızdaki okuyuşa, ezberleyerek muhafaza ettiğimiz kalplerimize, okuduğumuz dillerimize hulûl etmediğini yani uzuvlara ve diğer eşyaya

³ *İmam-ı Aşam’ın Beş Eseri/Kitabü’l-Vasiyye* (Haz. Mustafa Öz, Arapça metin kısmı), İstanbul, 1981, 73; Taftazânî, *Şerhu’l-Akaid*, Dersaadet, 1313, 93; Ramazan Efendi, *Şerhu’l-Akaid*, İstanbul, 1320, 145; Ebu Said Muhammed el-Hadimi, *Mecmû atü’r-Resâil*, ts. İstanbul, 151.

⁴ İmâmü’l-Harameyn Abdülmelik el-Cüveynî, *el-İrşad ilâ Kavâtu’l-Edille fî Usulü’l-İtikâd*, (Tahk. Esad Temîmî) Beyrut, 1985, 128.

⁵ Bkz. Adududdin Abdürrahman İbn Ahmed el-Îcî /Seyyid Şerif Ali b. Muhammed el-Cürçânî, *Kütübü’l-Mevâkef bi Şerhi’s-Seyyid* (Tahk. Abdürrahman Umeyre), Beyrut, 1997, III, 142.

⁶ Îcî, Seyyid Şerif, III, 669.

⁷ Bkz. Ebu’l-Münteha Ahmed b. Muhammed, *Şerhu’l-Fıkbi’l-Ekber (DEÜ İlah. Fak. Kült. Yazma, Demirbaş No: 27479)*, v. 6.

geçmediğini söylemişlerdir. Dolayısıyla Kur'ân'a taalluk eden bu şeyler Kur'ân'ın bizzat kendisi değildirlir"⁸.

Özellikle Mâtürîdî kelimcilerinin tercih ettiği bir tarif için Tahânevî (ö.1158/17475) tarafından yapılan açıklama da şöyle özetlenebilir:

“Kur'ân, Allah Teâlâ'nın, kitap diye isimlendirilen, Mushaflarımızda yazılmış olan, sadırlarımızda korunan, dilimizle okunan, kulaklarımızla işitilebilen kelâmı olup yaratılmış değildir. Mahiyeti itibariyle Kur'ân, Mushaflara, kalplere, dillere, kulaklara girmediği gibi bizim kulaklarımıza da hulûl etmez, girmez. Çünkü Allah'ın kelâmı harfler ve sesler cinsinden olmadığı için hâdis değildir. Harfler ve sesler ise hâdistir. Kur'ân, kendisine delalet eden lafızlarla telaffuz edilir, telaffuz edildiği gibi işitilir, ezberlenir. Nasıl ki “Ateş yakıcı bir cevherdir” ibaresi lisanımızla söylenebiliyor, kalemle yazabiliyor, bundan ateşin hakikatının ses ve harf olması gerekmiyor, ateş de uzuvlarımıza sirayet etmiyorsa, Kur'ân'ın mahiyeti kendisine delalet eden harf, suret ve şekillerle kâğıt vs. şeylere nakşedilerek yazılır; ancak bunlara geçmez. Allah'ın kelâmın yaratılmamış olması hasebiyle ezeli ve kadimdir. Kadim sıfatının gerektirdiği niteliklerle nitelendirilir”⁹.

Sonuç itibariyle Kur'ân'ın mahiyeti konusunda ilk dönemlerde yapılan bu teşebbüsün İslam âlimleri tarafından boşa çıkarıldığını görmekteyiz.

B. CÂHIZ'A İZAFE EDİLEN BİR GÖRÜŞ

Daha önce de belirttiğimiz gibi bu bölümde de, adeta birinci hamlede başarısızlıkla sonuçlanan bir teşebbüsün, ikinci hamlede maksadına ulaştığının bir tezahürü olarak karşımıza çıkan ve Câhız¹⁰'a izafe edilen garip bir görüşü ele alacağız.

⁸ Ebu'l-Muîn en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille* (Tahk. Claude Salame), Dımaşk, 1990, I, 284–285.

⁹ Tahânevî, Muhammed b. Ali b. Muhammed Hamid el-Hindî, *Keşşâfü İstulâbâti'l-Fünûn*, İstanbul, II, 1159.

¹⁰ Câhız, Ebu Osman b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî künyesiyle meşhur bir zattır. Basra'da doğduğu tahmin edilen Câhız'ın, gençliğinde Seyhan nehri yakınlarında ekmek ve balık sattığı, Halil b. Ahmed (ö.175/791), Sibeveyh (ö.180/796), Ahfeş (ö.215/380), Ebu Ubeyde (ö.224/838), Mamer b. Müsenna (ö.209/824), Ebu Zeyd el-Ensari (ö.216/831), Esmâî (ö.216/831) gibi birçok âlimden, lügat, nahiv, kelâm gibi ilimleri öğrenme imkânı bulduğu, Abbasi halifesi Mutasım (ö.227/842) ve Mütevekkil (ö.247/831) zamanlarının en önemli belagat âlimi olduğu bildirilmektedir. Me'mun (ö.218/833) tarafından beğenilerek Bağdat'a çağrılan, yazdığı eserler nedeniyle büyük ödüllerle telif edilen Câhız'ın gramer, belagat, tarih, şiir, edebiyat gibi pek çok farklı dallarla meşgul olduğu, çeşitli ilmi ve edebi münazara meclislerine iştirak ederek toplumun her kesimiyle temas kurduğu, hayatının, Arap-İslam kültürü bakımından en parlak devrini yaşayan Basra'nın ilim ve kültür hayatı içinde geçtiği ifade edilmektedir. Yazar, edebiyatçı, nüktedan, hazır cevap bir şahsiyet olarak şöhret bulan Câhız'ın, sadece Mu'tezile'nin değil; aynı zamanda Arap-İslam edebiyatının da en önemli nesir ustalarından birisi olduğu, Arap belagatına ait ilk eseri telif eden kimsenin ve Arap nesrine mükemmel şeklini verenin de yine Câhız olduğu bildirilmektedir. Özellikle edebiyatta Aristo'nun tesirinde kaldığı, Yunan kültürüne tabiat ve ilahiyat ilimlerine hâkim olduğu

İlk defa Mutezile'den Kadı Abdülcebbar'ın “*el-Münyetü ve'l-Emel*” adlı eserinde dile getirdiği ve Câhız'a izafe ettiği, daha sonra da pek çok kaynakta nakledile gelen bu rivayette; “*Câhız'ın, Kur'an bir defasında adam, diğer bir defasında da hayvana dönüşmesi caiz olan bir varlıktır*” dediği İbn Râvendî'den rivayet edilmiştir. Benzer bir sözün İbn el-Esam'dan sadır olduğu da anlatılmıştır¹¹.

Daha sonra bu rivayeti “*İndirilen Kur'an varlık kabilindedir; bazen bir adam, bazen bir hayvan olur*” şeklinde Şehristânî (ö.548/1153)'nin “*el-Milel*

bildirilen Câhız'ın, Mu'tezile'nin hatibi/sözcüsü olduğu, telifleri sayesinde geçimini sağladığı ifade edilmektedir. Gençliğinde bazı eserlerini, İbn el-Mukaffa (ö.145/762) Halil b. Ahmed (ö.170/786), gibi âlimlere İthaf etmek suretiyle yazdığı bildirilen Câhız'ın adını kullanarak, bazı kimselerin onun şöhretinden istifade etmek için eserlerini onun adıyla yazdıkları bildirilmektedir. 244 civarında kitabı olduğu söylenen müellifin eserlerinden ancak 25 tanesinin günümüze gelebildiği aktarılmaktadır. Câhız'ın Aristo, Kindî gibi felsefe otoriteleri başta olmak üzere kelim ilmindeki hocası Nazzam (ö.221/835) dâhil pek çok kimseyi tenkit ettiği, şüpheci, tenkitçi ve deneyci bir metoda sahip olduğu, Arap kültür mirası yanında Yunan ve Hint kültüründen faydalı bulduğu şeyleri dindaşlarına ulaştırmakta bir sakınca görmediği, bu nedenle de devrine kadar yazılan felsefi eserleri mütalaa ettiği zikredilmektedir. Kendisinden Arap filozofları kadar, Bacon, Decart gibi Batılı filozofların da istifade ettiği belirtilmektedir. Cimriliğinden çirkinliğine, ölümünden defnine kadar kaynaklarda hakkında pek çok bilgi bulunan Câhız'ın doğduğu şehir olan Basra'da vefat ettiği bildirilmektedir. Câhız'ın kaynaklarda geçen en mühim ve meşhur eserleri şunlardır: 1. *el-Beyan ve'l-Tebyin*: Arap dili ve belagatine dair bu eseri aynı zamanda bu sahanın önemli eserlerinden birisidir. 2. *Kitabü Ayi'l-Kur'an*: Kur'an-ı Kerim'in Arap dili gramer kurallarına uygunluğunu, icaz ve belagatını konu alan bir eserdir. 3. *el-Uzmaniyeh*: Şiilerin isnat ve iddialarına karşı ilk dört büyük halifeden Hz. Ali dışındaki diğer üçünü savunan bir eserdir. 4. *Tasvîbü Ali fi Abkâmi'l-Hakemeyn*: Hakem vakasında Haricilere karşı Hz. Ali'yi ve onun bu hadisede en uygun tavrı takındığını savunan bir eserdir. 5. *er-Reddî ale'n-Nasârâ ve'l-Yebûd*: Onun Hıristiyanlara ve Yahudilere karşı İslam dinini savunduğu eseridir. 6. *Kitabü Halkı'l-Kur'an*: Kur'an-ı Kerim'in mahlûk olduğuna dair yazdığı bir eserdir. 7. *et-Tâc fi Ahlâki'l-Mülûk*: Siyasetname tarzında bir eserdir. 8. *Kitâbü'l-Hayevân*: Hayvanlar alemini anlatan, Câhız'ın en önemli eseri olarak kabul edilen ansiklopedik tarzda yazılmış oldukça meşhur bir eserdir. 9. *Kitâbü'l-Bubalâ*: Arap olmayan milletlerdeki cimrilerin hayat hikayeleriyle ilgili hicviye tarzında bir eserdir. 10. *Fedâilü'l-Etrâk*: Câhız'ın Türklerin faziletlerine dair yazdığı bu eseri, Türkler hakkında yazılan en önemli eserlerden biri olarak kabul edilmektedir. Hayatı ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ebu Osman Amır b. Bahr el-Câhız, “*el-Hayevân*” Mısır, 1357, IV, 209; Seyyid Nevfel, *el-Belâgatü'l-Arabîyye fî Devri Neş'etihâ*, Kahire, 1948, 17; Ahmed Abdülbâkî, *Min A'lâmi'l-Ulemâi'l-Arab fi'l-Karni's-Sâlis el-Hicrî*, Beyrut, 1990, 69–92; Ramazan Şimşek, *Muhammed b. Ebi Bekr er-Râzî/Ravdatü'l-Füsehâ*, İzmir, 1995, Yayınlanmamış yüksek lisan tezi (Ramazan Şimşek'in takdim yazısı) 25; Abdurrahman b. Muhammed Ahmed el-İcî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, Dersaadet, 1292, II, 483; Kadı Abdülcebbar, *Fazlî'l-İtizâd*, Tunus, 1974, , 275; Hüseyin Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, Ankara, 2004, 275; Muallim Naci, *Arap Edebiyatında Deyimler ve Atasözleri* (Haz. Ömer Hakan Özalp), İstanbul, 2002, 79–83. Ahmet Coşkun, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Belagat İlminin Önemi*, (Kur'an ve Tefsir Araştırmaları III), İstanbul, 2002, 277; Ramazan Şeşen/Yusuf Şevki Yavuz, “*Câhız*”, DİA, İstanbul, 1993, 20–27. Bkz. Cafer Sebhâni, *el-Buhûs fi'l-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1993, II, 78; Ahmed Abdülbâkî, *Min A'lâmi'l-Arab fi'l-Karni's-Sâlis el-Hicrî*, 1990, Beyrut, 77–92; *Hilafet ordusunun Menkabeleri ve Türklerin Faziletleri* (Çev. Ramazan Şeşen), Ankara, 1988, 14–17; Nafiz Danışman, *Kelam İlmine Giriş*, Ankara, 1955, 108–111.

¹¹ Kadı Abdülcebbar, 175.

ve'Niha' adlı eserinde görüyoruz¹². Câhız'a izafe edilen bu görüş, daha sonraki asırlarda yaşayan Adududdin el-Îcî (ö.756/1355)'nin "*el-Mevâkıf*"ında "**Kur'ân bazen bir adama bazen bir kadına dönüştürülecek bir varlıktır**" şeklinde karşımıza çıkıyor¹³. Sonra da Cürcânî'nin "*Ta'rifât*"ına¹⁴, Tahânevî'nin "*Keşşâf*"ına¹⁵ Makrizî (ö.845/1441)'nin "*el-Hatat*"ına, İbn er-Râvendî'nin Câhız'dan yaptığı bir rivayet olarak giriyor¹⁶.

a. Rivayetin Kritiği

Başında da söylediğimiz gibi niyetimiz Câhız'ı karalamak olmadığı gibi, aklamak da değildir. Çünkü Câhız, bütün şaibelerden tamamen uzak birisi değildir¹⁷. Aristo'dan Sokrat'a kadar Yunan felsefesine bağlı tabiat filozoflarından tercümelere bulunan, bunlardan alıntı yapmada adeta hiçbir bir sınır tanımayan Câhız'ın her söylediğinin doğru olması, her konuda sika/güvenilir olması düşünülemez. Akla sınırsız bir hürriyet tanınması yanında,

¹² Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ebî Bekr, *el-Müel ve'n-Nihal* (Tahk. Muhammed Seyyid Geylânî, Beyrut, 1975, I, 75.

¹³ el-Îcî, Seyyid Şerif Cürcânî, III, 669.

¹⁴ Seyyid Şerif Cürcânî, *Tarifât*, İstanbul, 1283, 50.

¹⁵ Bkz. Tahânevî, I, 253.

¹⁶ Krş. Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali el-Markizi, *el-Hatat*, Bulak, 1270, II, 348.

¹⁷ İbn Kuteybe; Câhız'ın, kalemini küçük şeyleri büyütme, büyük şeyleri de küçültme için kullandığını; onun beyazı siyah, siyahı da beyaz gösterebilecek güçte olduğunu; bazen Hz. Osman taraftarlarını Râfızilere karşı, bazen de Râfızileri Hz. Osman taraftarlarına karşı savduğunu; bazen Hz. Ali'yi yüceltmiş, bazen de onu küçük düşürdüğünü söylemektedir. Câhız'ın bazen Müslümanları şüpheye düşürmek için Hristiyanlar lehinde yazılar yazdığını, hadislere karşı alaycı bir tavır içinde olduğunu zikreden İbn Kuteybe, Câhız'ın bu ümmetin en yalancısı, en çok hadis uydurucu, bütüne en çok yardım eden olduğunu ifade etmektedir. Buna mukabil, Zehebî Câhız'ın hadis rivayetinin az olduğunu, yalancılıkla suçlanmadığını; ancak üslubundan kaynaklanan bazı ölçsüzlüklerinin bulunduğunu zikretmektedir İbn Kuteybe *Hadis Müdafası*, 236; Zehebî, *Siyerü Âlâmi'n- Nübelâ*, II, 530; Hansu, 199–202. "*el-Fark beyne'l-Frak*" adlı eserinde, Mu'tezile'nin yirmiyeye yakın şubeye ayrıldığını, söyleyen Abdülkâhîr el-Bağdâdî (ö.429/1037), Câhız'ın peşinden gidenlerin, onun parlak, gösterişli ve edebi güzellikleri haiz sözlerine kandıklarını zikrediyor. Câhız'ın dışlarının süslü olan kitaplarının içlerinin boş olduğunu söyleyen müellif, "Şayet onlar onun sapıklığını kavramış olsalardı, ona bir takım güzellikler izafe etmek yerine, ona insan dedikleri için tövbe ederlerdi" demektedir¹⁷. Bağdâdî'nin eleştirisi ve iddiaları bununla da kalmıyor, Câhız'ın, babasını hicveden birisi olarak kendi kalitesini ortaya koyduğunu, kitaplarının Hırsızlık Hileleri, Sanatların Hileleri, Cimrilerin Aldatılması, Hayvanların Tabiatları, Fahişeler, Köpekler, Livata gibi boş ve değersiz konu başlıklarıyla dolu olduğunu zikrediyor. Ne var ki, Bağdâdî, Câhız'a nisbet edilen bu iddiaların temelinde İbn er-Râvendî'nin bulunduğunu söyleyerek, Câhız'ın hataların en büyüğünü İbn er-Râvendî'den rivayette bulunmasıyla işlediğine dikkat çekiyor Abdülkâhîr, el- Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar* (Çev. Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara, 1991, 103, 127, 129. Bakillânî de Câhız'ın edebiyatta alelade bir metot takip ettiğini, edebi değer yönüyle basit kelimeler kullandığını üstelik yazdıklarının bir kısmının kendisine ait olmadığını söylemektedir. Bakillânî, bunların bir kısmının dilden dile dolaşan klişeleşmiş hikmetli söz ve beyitler, bir kısmının Câhız tarafından sunî olarak uzatılan değersiz şeyler olduğunu ifade ederek, kitaplarının asla vazgeçilemez ve alternatif bulunamaz eserler olmadığını zikrediyor. Ebu Bekr Muhammed b. et-Tayyib, el-Bâkllânî, İcâzü'l-Kur'ân (Tahk. Ahmet Sakr), Kahire, 1963, s. 247-248.

nükteli sözleri ve mizahi fıkralarıyla ün yapan müellifimizin hadisçiler tarafından da itimada şayan görülmediği, bu yüzden özellikle dini konularda eleştiriye maruz kaldığı bilinmektedir¹⁸. Şehristânî ve İcî'nin de ister istemez bu rivayeti Câhız'ın bu durumlarını dikkate alarak naklettikleri anlaşılmaktadır. Ancak Şehristânî ve İcî'nin rivayetleriyle Kadı Abdülcebbâr'ın rivayetinin arz ettiği kısmi farklılığın nereden kaynaklandığını bilemiyoruz¹⁹. Dolayısıyla bu sözün Câhız'ın sözü olmadığını kesin bir şekilde reddedemediğimiz gibi ona ait bir söz olarak da addedemiyoruz.

Şöyle ki; öncelikle bu rivayet, sayısı yüzlerle ifade edilen Câhız'ın eserlerinden bulunmuş, çıkarılmış bir rivayet olmadığı gibi, itikadi görüşleriyle öne çıkan belli başlı şahısları ve grupları ele alan İmam Eş'arî'nin Makâlât'ında, Câhız'ı kıyasıya eleştiren Abdülkâhîr el-Bağdâdî (ö.429/1037)'nin “*el-Fark Beyne'l-Fırak*”ında yer almamaktadır²⁰. Kendi zamanına kadar yaşayan bütün edebiyatçıları değerlendiren Yakut el-Hamevî (ö.626/1228)'nin “*Mu'cemü'l-Üdebâ*”sında²¹ ve İbn Hallikân (ö.683/1284)'ın tarihinde²² de yer almamaktadır²³.

Saniyen, bu rivayetin Mu'tezile ile amansız bir mücadeleye giren İbn er-Râvendî'den başka dayandığı ikinci bir tarihi de bulunmamaktadır. O halde İbn er-Râvendî üzerinde biraz durmamız gerekiyor.

Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Yahya b. İshak er-Râvendî (ö. 298/910)'nin önceleri Mu'tezilî bir kelamcıyken daha sonra İlhada saptığı bildirilmektedir. Ancak İmam Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd* inde kendisinden nakiller yaptığı görülmektedir²⁴. Kaynaklarda hiçbir mezhepte sabit kalmadığı, yazdığı kitaplarda İslam'a karşı hücumlarda bulunduğu bildirilen er-Râvendî'nin çok zeki birisi olduğunu söyleyenlerin yanında ilminin aklından çok olduğunu söyleyenler de vardır. Yine aynı kaynaklar onun yazdığı kitapların Yahûdî asıllı birisi tarafından tahrif edildiğine dair bilgileri ihtiva etmektedir. Ne var ki kendisinin ölmeden önce bütün yaptıklarından pişman olduğu ve tevbe ettiği de kaynaklarda verilen bilgiler arasındadır²⁵.

Mu'tezilî el-Hayyat, kendisini yalancılıkla ve Mu'tezile âlimlerine iftira atmakla suçladığı İbn er-Râvendî'nin Mu'tezile âlimlerinden yaptığı bu rivayetleri

¹⁸ Bkz. Ramazan Şeşen / Yusuf Şevki Yavuz, *Câhız, DİA*, İstanbul, 1993, VII, 20–26.

¹⁹ Bu farklılığın istifade edilen yazma nüshalardan kaynaklanmış olması muhtemeldir. Zira bu rivayetin başka bir tarihini tespit edemedik. Bunlara aynı rivayetin muhtemelen ravi hatalarından kaynaklanan muhtelif versiyonları dememiz mümkündür.

²⁰ Bkz. Bağdâdî, 127–130.

²¹ Bkz. el-Hamevî, Yakut, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, Beyrut, ts. XVI, 74–114.

²² İbn Hallikân, Ebu'abbas, Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr, *Vefeyâtü'l-'Ayân* (Naşir, Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Beyrut, 1977, I, 83, 249, 278; II, 14, 151; III, 82, 279, 350, 463; V, 103, 235; VI, 54–55.

²³ Bedevî, 211; Zühdi Cârullah, 156.

²⁴ Ebu Mansur Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, Ankara, 2002, 234, 242, 245, 247, 249, 250, 251.

²⁵ Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali, *Murûcü'z-Zeheb*, Kahire, 1948; VII, 237; İbn Hallikân, I, 27; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-Mîzân*, Haydarabad, 1329, I, 323–324.

ele aldığı “*el-İntisar*” adlı eserinde kendisine tek tek cevap vererek, bu sözleri Mutezile âlimlerinin söylemediklerini, bunların tamamen İbn er-Râvendî’nin uydurması olduğunu söylüyor²⁶. el-Hayyât, İbn Ravendi’ye yazdığı reddiyede Câhız’a isnat edilen “Cisimlerin fani ve yok olması muhaldir. Allah bir kafiri ateşte ebedi bırakmaz, Allah kafiri ateşe atmaz; ancak ateş kafiri kendine çeker ve onu ebedi yanında alıkoyar” şeklindeki sözlerin, Câhız’ın sözleri olmadığını, Câhız’ın kitaplarında böyle bir şeyin bulunmadığını, bunların İbn er-Râvendî’nin bir iftirası olduğunu zikrediyor²⁷. Konuya bu açıdan bakarsak, başta bu görüş olmak üzere Câhız’a ve Mu’tezile’ye isnat edilen pek çok düşüncenin yeniden ele alınmasının gerekliliği ortaya çıkmış oluyor.

Câhız’a isnat edilen bu sözü tahlil eden Abdürrahman Bedevî kanaatini şu cümlelerle belirtiyor:

“Gerçek şu ki, Câhız’a yapılan bu isnadın kaynağı, Mu’tezile’nin kendisini yanından uzaklaştırdığı İbn er-Râvendî’dir. Mu’tezile âlimlerinin kendisini aralarından uzaklaştırmaları üzerine İbn er-Râvendî, Mu’tezile aleyhinde “*Fedâihu’l-Mu’tezile*” adlı eserini yazmış, Câhız’a izafe edilen bu söz de muhtemelen buradan alınmış olmalıdır...²⁸”.

Ebu Ride de, Câhız’ın hocası Nazzam’a da buna benzer bazı isnatta bulunduğu, bunların altından da yine İbn er-Râvendî’nin çıktığını, müsteşriklerin de Câhız gibi Nazzam’ı da istismar ettiklerini söylemektedir²⁹. Abdülmünım Hafâcî, Zühdi Cârullah ve Yusuf Şevki Yavuz gibi Câhız üzerine kitap yazan kalem oynatan kimselerin de benzer kanaat taşıdıklarını görmekteyiz³⁰. Dolayısıyla Câhız’a izafe edilen bu sözün ona yapılmış bir isnat olabileceği ihtimali daha ağır basmaktadır.

²⁶ İbn er-Râvendî, Câhız’ın “*Faziletü’l-Mu’tezile*” adlı kitabında hak ile bâtılı bir arada bulundurduğunu, bu kitapta cisimlerin mahiyeti, alemin hudüsü, ric’at gibi Şii imamlar arasında meşhur olmuş konulara, Ehl-i Beyt ve sahabeyi tekfir eden Şii görüşlerine yer verdiğini zikrediyor. Şiilerin Allah’ın bir suretten diğer bir surete hulûl ettiğine ve Hz. Ali’ye ilahlık isnat ettiklerine dair inançlarını vermek suretiyle Câhız’ın bu kitapta doğruyla yanlış birbine karıştırarak anlattığını, bu suretle de Ehl-i Beyt’e saygısızlık ettiğini söylemektedir. Ancak bütün bunların iftira olduğunu söyleyen el-Hayyât, Câhız’ın aslında bunların tam aksi olan görüşlerle mücehhez olduğunu söylüyor. Bkz. Hayyât, 162; Bağdâdî, 103; Suat Yıldırım, *Oryantalistlerin Yanlışları*, İstanbul, 2003, 261, 265; Coşkun, 191; İsmail Durmuş, *Cabülye Ş üirinde ve Kur’ân-ı Kerim’de Benzetme* (basılmamış doktora tezi), İzmir, 1988, 20.

²⁷ el-Hayyât, 145, 163–164.

²⁸ Bedevî, 216–217.

²⁹ Abdülhâdi Ebu Ride, *İbrahim en-Nazzam’da Tabiat Anlayışı* (Çev. Hüseyin Aydın), Malatya, 2003, 32, 35, 69, 105, 127.

³⁰ Bu konuda bkz. Zühdi Cârullah, 156; Hafâcî, 152. Yusuf Şevki Yavuz, Câhız, *DİA*, İstanbul, 1993, VII, 23–26.

b. Câhız'ın Kur'an Anlayışına Dair Bazı Mülâhazalar

Öncelikle Câhız, Mu'tezile'ye ve hocası Nazzam'a ters düşme pahasına bazı konularda Ehl-i Sünnetle beraber hareket etmiş bir kimsedir. İlk defa Yahûdî asıllı İbn el-Esam daha sonra Kadı Abdülcebbar tarafından temsil edilen ve Kur'an'ın benzerini getirmenin mümkün olduğuna; ancak böyle bir girişimin bizzat Allah tarafından yasaklandığına dair bir düşüncenin adı olan sarfe nazariyesine karşı çıkararak, başta hocası Nazzam olmak üzere bazı Mu'tezilî âlimlerden ayrılmıştır. Çünkü o, *Nazmü'l-Kur'an*" adlı eseriyle Kur'an'ın i'câzına dair ilk eser verenlerden biri olarak da karşımıza çıkan Câhız'ın, Kur'an'ın i'câz ve belâgatının Kur'an lafızlarında olduğu görüşünü ilk dile getirenlerdendir. Ne var ki, Kur'an'ın i'câz ve belâgatının sadece müfredatında değil, onun tertibinde ve nazmında olduğuna dair görüşündeki Bakillânî'nin nazım nazariyesi kadar meşhur olamamıştır.

Kur'an'ın metni konusunda Ehl-i Sünnetle aynı safta olan Câhız'ın Kur'an ayetlerinin tefsiri hususunda da kitap ve sünnet ölçülerinin dışına çıkmadığı, Kur'an lafızlarını, kendilerinden kastedilen mananın dışında bir manaya hamletme taraftarı olmadığı bildirilmektedir. Câhız'ın Kur'an-ı Kerim'in tefsirinde Kur'an'ı salt zahiri manasıyla tefsir edenlere karşı çıktığı, sağlam aklı teşri esaslarından kabul etmesine rağmen müfessirleri şaz haber ve rivayetlere meylettikleri için tenkit ettiği de görülmektedir³¹.

Câhız'ın en önemli eserlerinden birisi olan "*Kitâbü'l-Hayevân*" onun dînî konulara bakışına ve Kur'an konusundaki düşüncelerine ışık tutan görüşlerle doludur. Câhız'ın bu eserde pek çok ayetle istidlalde bulunduğu görülmektedir. Bizim tespitlerimize göre o, bu ayetleri yerli yerince kullanmış, edebiyattaki üslubu hiciv olmasına rağmen bunları hiçbir zaman mizah konusu yapmamıştır. Gerek usulde olsun gerekse fer'î konularda olsun genel hatlarıyla cumhur çizgisinde bir Kur'an anlayışı sergileyen Câhız'ın aşırı tevellere karşı olduğu, Kur'an ayetlerinin tefsirinde gayet makul ve mantıklı açıklamalarda bulunduğu görülmektedir³². Üstelik Câhız'ın ele aldığı ayetlerin tefsirlerinde küçümsenemeyecek derecede güzel tespit ve izahlarda bulunduğunu söyleyebiliriz. Mesela ilk inen ayetler olarak bilinen "*Seni yaratan Rabbiyin adıyla oku!*"³³ ayetlerini Câhız şu cümlelerle açıklamaktadır:

"Allah Teâlâ kendisini cömertlikle nitelendirdiği gibi, kendisini kalemle bildirmekle de vasıflandırmakta bunu da büyük nimetlerden ve gücünün yüceliğinden saymaktadır. Bazıları da "kalem iki dilden birisidir" demişlerdir. Bazıları da "Dil ile anlaşma nimetinin kıymetini bilen kalemle anlatma nimetinin

³¹ Kadı Abdülcebbar, *el-Muğni*, Kahire, 1960, VI, 247; Mustafa Sadık er-Râfî, *I'câzü'l-Kur'an*, Mısır, 1965, 164-165; Ebu Osman Amır b. Bahr el-Câhız, "*el-Hayevân*" Mısır, 1357, IV, 209; Muhammed b. Lütfî es-Sabbağ, *Lemehât fî Ulûmi'l-Kur'an ve'l-Ticâhâti't-Tefsir*, 1990, Beyrut, 92; Coşkun, 189; Sebhânî, 158-160.

³² Câhız, *el-Hayevân*, I, 208, 334.

³³ 96. Alak, 1.

kıymetini daha iyi bilir” demişlerdir. Allah Teâlâ kalemle açıkladıklarını Kur’ân ayetleriyle bildirdi. Bunu da Kur’ân’ın ilk inen ayeti kıldı”³⁴.

Yine mesela “*Deki: Rabbimin sözlerini yazmak için denizler mürekkep olsa ve bir o kadarını da katsak, Rabbimin sözleri tükenmeden denizler tükenirdi*”³⁵ ayetinin tefsirinde Câhız, “*kelimat*”ın harflerden oluşan sözlü kelimeler olmadığını, buradaki “*kelimat*” ile nimetler, büyük işler, sıfatlar kastedildiğini söylemektedir³⁶.

Câhız “*el-Huce*” adlı eserinde Kur’an-ı Kerim’i eleştirenlere, hadis uyduranlara karşı çıkmakta, bunları teşhir etmektedir. Mesela Câhız bu konuda İbn Ebi’l-Avcâ ve dostları, İshak b. Tâlût, ve Numan b. el-Münzir’in, Kur’an-ı Kerim’i eleştiren, müteşâbih, hâs, âm ayetler hakkında bazı şüpheli sorular soran, İslam’a karşı haince faaliyetlerde bulunan zındıklar olduklarını nakletmektedir³⁷.

Uhrevi azabın ebedi olmadığı, Allah’ın öbür âlemde görülemeyeceği, Kur’an-ı Kerim’in mahluk olduğu gibi konularda Mu’tezile ile aynı görüşte olduğu bilinen Câhız’ın günlük olaylar dahil her sahada kalem oynatmış bir yazar olarak üslubundan kaynaklanan bazı hatalarının olamayacağını da bilmek gerekir. Zira dil, belagat, edebiyat, İslam tarihi gibi pek çok sahadaki kitaplarında pek çok ayetle istidlalde bulunan Câhız, bir tefsir âlimi değildir. Eserlerinde kullanılan bu ayetler, kimi zaman hayvanlarla ilgili bir bağlamda³⁸, kimi zaman İslam tarihiyle ilgili bir bağlamda³⁹, kimi zaman da ahlaki konularda delil olarak kullanılmaktadır⁴⁰. Dolayısıyla bunları buldukları bağlamda değerlendirmek gerekmektedir.

Mu’tezile’nin İslam inancını korumak için hem İslam’ın özüne yabancı olan fikirlerle, hem de Müslümanlar arasında baş gösteren yanlış düşüncelerle mücadele ettiği de bilinen bir gerçektir. Kur’an’ın yaratılmışlığı konusunda Ehl-Sünnet ile ters düşse de Mu’tezile’nin en hassas olduğu konulardan birisi de Kur’an konusudur. Dolayısıyla Mu’tezilî bir âlim olan Câhız’ın bu sözü söyleyecek kadar aşırılığının bulunmadığı söylenebilir. Eseleri etrafında yaptığımız araştırma da bunu göstermektedir⁴¹.

³⁴ Câhız, *el-Hayevân*, I, 242.

³⁵ 8. Kehf, 109.

³⁶ Victor Chelhot, *en-Nez’atü’l-Kelâmiyye fî Üslûbi’l-Câhız*, Beyrut, 1992, 140–141.

³⁷ Câhız, “*el-Huce*”, 145; Melhem Chokr, *İslam’ın Hicri İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar* (Çev. Ayşe Meral), İstanbul, 2002, 72.

³⁸ Mesela bkz. Câhız “*el-Hayevân*”, II, 16, 110, 187.

³⁹ Mesela bkz. Câhız, “*el-Usmâniyye*”, 69, 100–101, 112–113, 121.

⁴⁰ Mesela bkz. Câhız, “*el-Mehâsin ve’l-Ezâd*”, 26, 60, 73, 85.

⁴¹ Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi* (Çev. Sıbgatullah Kaya), Ankara, ts., 150-151; Bkz. Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmine Giriş*, İstanbul, 1991, 181–183; Mehmet Bulut, *Kelam Tarihi ve İtikadi Mezhepler*, İzmir, 2000, 196.

C. KONUNUN MÜSTEŞRİKLERCE İSTİSMAR EDİLMESİ

Çalışmamızın girişinde de ifade ettiğimiz gibi biz müsteşriklerin bu konuyu istismar ettiklerini bizzat kendi kaynaklarından değil, Abdürrahman Bedevî'nin eserlerinden öğrenmiş bulunuyoruz.

Abdürrahman Bedevî⁴², Câhız'a isnat edilen bu sözün, “*Kur'ân'ın tıpkı ceset gibi bazen adam; bazen hayvan suretine girmesi mümkün olur*” şekliyle, 1691 yılında İtalyan Müsteşrik Marracci⁴³(ö.1700)'nin eserinde, sonra da, McDonald (ö.1943)⁴⁴, Sale (ö.1736)⁴⁵, Horovitz (ö.1931)⁴⁶, Horten (1945)⁴⁷ gibi birçok batılının kitabında çarpıtılmış haliyle yer aldığını söylüyor⁴⁸.

⁴² Bu eserlerin hemen hemen hiç birine ulaşamadığımızı, bu konudaki en önemli kaynağımızın Bedevî'nin eserlerinin olduğunu burada itiraf etmeliyiz. Maalesef bu eserlerin hiç birine İnternet vasıtasıyla da ulaşamadığımızı söylemeliyiz. İtalyanca, İspanyolca'nın da aralarında bulunduğu muhtelif Batı dillerinde yazılmış bu eserlerden bu konuda yazılanların derlenmesinin zorluğu Bedevî'nin eserinde de kendisini göstermektedir. Yani onun da bu eserlere doğrudan ulaşamamış olması, konuyu İslam âlemine dolaylı nakillerle anlatmak zorunda kalması bu konunun tam olarak anlaşılmasındaki en büyük engel olduğu anlaşılmaktadır.

⁴³ XVII. Asırda kırk yıl gibi ciddi bir ön hazırlıktan sonra Kur'an-ı Kerim'i Latince'ye çeviren bir İtalyan müsteşriktir. İslam'ın metinlerini çarpıtanlardır. Kendisi koyu bir katoliktir. İslam dinini ve peygamberini kendi kaynaklarından ciddi manada tenkit etme faaliyetine büyük emek harcayan, bunu yapmadıkları için diğer Hıristiyanları bile tenkitlere tabi tutan taraflı bir oryantalisttir. Bkz. Hüseyin Yaşar, *Avrupa ve Kur'an*, İzmir, 2002, 167–169; M.M. el-'Azamî, *Kur'an Tarihi* (Çev. Ömer Türker/Serenli, Fatih), İstanbul, 2006, 37.

⁴⁴ İslam Ansiklopedisinin yazarlarından Amerikan asıllı müsteşriktir. *Development of Muslim Theology, the Religious Attitude and Life in Islam* gibi eserleri vardır. Bkz. Mustafa Sibâî, *Oryantalizm ve Oryantalistler* (Çev. Mücteba Uğur), İstanbul, 1993, 66–67.

⁴⁵ Esas mesleği avukatlık olmasına rağmen Arap ve İslam araştırmalarıyla ünlenmiş İngiliz müsteşriktir. Müslüman denilecek derecede kendisini İslam'a verdiği iddia edilmektedir. 1734 yılında Kur'an-ı Kerim'i İngilizceye çevirmiştir. Bu kitabı halen kullanılmaktadır. Akiki, Necip, *el-Müsteşrikân*, Mısır, ts. 85.

⁴⁶ Joseph Horovitz, Yahudi asıllı, Alman oryantalisttir. Arap Cahiliye şiiriyle ilgili çalışmalarıyla ünlüdür. Vâkidî'nin Megâzî'si üzerine hazırladığı tez ile doktor unvanını almıştır. Arapça yazma eserleri incelemek üzere İstanbul, Mısır, Filistin, Suriye'yi gezdi. Hindistan'ın Aligarh şehrinde Muhammadan Anglo Oriental College'da ilk Avrupalı oryantalist idi. Ayrıca burada hükümet adına İslami kitabeleri inceledi. Hindistan'da İslamiyet konusunda eserler yazdı. Ülkesine döndüğünde Frankfurt Üniversitesinde Sami Dilleri Kürsüsünde Tevrat tefsiri okuttu. Kur'an'ı daha iyi anlamak için Cahiliye dönemi ve İslam'ın ilk yıllarından Emevilerin sonuna kadar olan eski Arap şiiriyle ilgili bir lugat hazırlamaya başladı; ancak bunu tamamlamaya ömrü yetmedi. *Encyclopedia Judaica*, VIII, İsrail, 980–981; Ziya Yılmaz, *Horovitz*, DİA, İstanbul, 1998, XVIII, 242–243.

⁴⁷ Max Horten, meşhur Alman oryantalist. Beyrut, Kahire, Kudüs gibi doğu şehirlerinde çalışmalarda bulundu. Bonn üniversitesi Sami Dilleri bölümünde öğretim üyeliği yaptı. Katolik inancına bağlılığı ilmi araştırmalarına yansdı. Tarafsızlığını yitirmesine rağmen Arap dilini ve kültürünü iyi bilmesi, onun bu sahada özgün eserler vermesine sebep oldu. İslam tasavvufunun Hint kaynaklı olduğunu iddia ettiği için, İslam tasavvufunun köklerinin kendinde olduğunu savunan Massignon ile girdiği tartışmadan dolayı akademik kariyeri zedelendi. Bkz. Kemal Kahraman, Horten Max, *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII, 245–247.

⁴⁸ Abdürrahman el-Bedevî, *el-Türâsü'l-Yunânî, fî'l-Hadârati'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1980, 212.

Bedevi, Sale'nin meşhur Kur'ân Tercümesi'nin mukaddimesinde “*Câhız; Kur'ân, bazen adam suretine bazen hayvan suretine dönüşen bir varlıktır, demeyi alışkanlık haline getirmiştir*” diyerek takdim ettiğini zikrediyor⁴⁹.

1903'lerde yazdığı eserinde McDonald, bu rivayetin Câhız devrinde tartışılan Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığına dair tartışmalara benzediğini, Câhız'ın de alay konusu olmaktan çekinmeyen üstelik kendilerine bile acımayan Mu'tezilî topluluğun tartışmalarına iştirak ettiğini söyleyerek diğer müsteşriklerden biraz daha insafı bir davranış sergilediği görülüyor⁵⁰.

Kendisine yapılan bu isnattan dolayı Câhız'ın tabiat felsefesine inananlardan olduğunu söyleyen Horovitz'in, konuyu felsefeyle ilişkilendirmeye, Câhız'ı da batılı filozoflardan etkilenen bir felsefeci olarak tanıtmaya çalıştığı görülüyor⁵¹.

Max Horten ise “*Cevher daima değişim halindedir. Her hangi bir şeyin sureti, içeriğine göre bazen adam, bazen hayvan, bazen de ot olur*”, şeklinde ifade edilebilen Heraklit'in nazariyesinin Câhız'a ilham kaynağı olduğunu söylüyor. Yani Horten, Heraklit'in maddenin değişimiyle ilgili bu teorisinin⁵², Câhız'ın Kur'ân içinde geçerli olabileceğini düşünerek Heraklit'in düşüncelerine dayandığını iddia etmekle zayıf ve şaibeli bir rivayetten Hristiyan kültürüne pay çıkarmaya, Câhız'ı da bunları taklit eden bir felsefeci olarak tanıtmaya çalışıyor⁵³.

SONUÇ

Kur'ân'ın lafzını, metnini, manasını, manipüle etme faaliyetleri Kur'ân'ın nüzûlünden bu tarafa mevcut olan, bir olgudur. Ne var ki bunun şekli ve metodu asırdan asra farklılık gösterebilmiş, zaman ilerledikçe bu teşebbüsler tenasüh, hulûl inancı gibi İslam akaidine tamamen ters düşen bir takım batıl inançları, Müslümanların mukaddes değerlerine karıştırma faaliyetlerine kadar varmıştır. Müslümanlar da bu faaliyetleri geri püskürtecek tedbirleri almakta

⁴⁹ Bedevî, 212. George Sale ve tercümesi hakkında Hüseyin Yaşar özetle şunları söylemektedir: “Sale Avrupa'da uzun yıllar yok sayılan, karalanan ve hakarete uğrayan İslam gerçeğini göz önüne alarak kitabın girişinde Hz Muhammed'e karşı yersiz tenkitlerden rahatsız olduğunu beyan etmektedir. Sale diğer oryantalistlerin aksine tarafsız davranmaya itina göstermiş, İslam dininin tevhit temelleri üzerine oturduğunu, bu dinin Arapları güzel ahlaka ve Allah'a ibadet etmeye çağırdığını söylemiştir. Tercümesi de Kur'ân kelimelerinin ve metninin delaletine sadık kalmış, te'vil ve tahrifte bulunmamıştır. Ancak Arapça ve edebiyat bilgisinin eksikliğinden kaynaklanan hataları sebebiyle bu tercüme sıkıcı bulunmuştur”. Bkz. Yaşar, 304–306.

⁵⁰ *Tetavvuru İlmî'l-Kelam inde'l-Müslimin*, London, 1903, 161 (Bedevî, 213'ten naklen).

⁵¹ S. Horovitz, *Havle Te'stî'r-Ravâkıyye fî Tetavvuri'l-Felsefe inde'l-Arab*, el-Cem'iyetü'l-Maşrikiyye el-İlmîniyye, sayı: 57, yıl: 1903, s. 195. (Bedevî, 213.)

⁵² Heraklit, bütün evreni ateş gibi sürekli hareket halinde gören, aynı ırmakta iki kez yıkanmanın imkansız olduğunu, hiçbir şeyin sabit olmadığını, her şeyin daima değişim halinde olduğunu savunan bir Yunan filozofudur. Hilmi Ziya Ülken, *Tarîhi Maddeciliğe Reddiye*, İstanbul, 1981, 24.

⁵³ Horten, *Mecelletü'l-Cem'iyetü'l-Maşrikiyye el-İlmîniyye*, sayı: 63, yıl: 1909, 774–792 (Bedevî, 214'den naklen).

gecikmemişler, bir takım hurafe ve batıl inançların Müslümanların kutsal değerlerine sirayet etmesinin önüne geçmeye çalışmışlardır.

İslam âlimleri de bu taarruzlara karşı daima teyakkuzda bulunmuşlar, bunları bir şekilde bertaraf etmeye çalışmışlardır. Karşılıklı cereyan eden bu mücadelenin izlerini Kur'an için yapılan bir tarife bile girdiğini burada görmüş olduk. Bu tarif, Müslümanların Bir takım batıl inançlarla uğraşmak zorunda kaldıklarının ilginç bir örneğini oluşturmaktadır. Çünkü ilk defa İmam Ebu Hanîfe'nin eserlerinde rastladığımız bu Kur'an tarifinde, Kur'an'ın hulûl etmediğini açıklayan ifadelerin bulunması, oldukça erken bir dönemde çok çetin mücadelelerin yaşandığını göstermektedir.

Bu safhada başarılı olamayan muârizların, Mu'tezile ve Câhız üzerinden bu düşünceyi tekrar İslam'a sokma çabasına girdikleri, dolayısıyla da Câhız'a isnat edilen bu garip düşüncenin ortaya çıkmış olması da muhtemeldir. Bizim de içinde bulunduğumuz, bu konuyu araştıran pek çok yazarın kanaatinin bu yönde olduğunu söyleyebiliriz. Eserleri etrafında yaptığımız bazı incelemeler, bizi Câhız'ın Kur'an hakkındaki bu düşüncenin faili değil, aksine mağdur olduğu kanaatine sevk etmektedir. Çünkü Câhız'ın aleyhinde olduğu kadar lehinde de bir takım açıklamaların bulunduğu görülmekte ve hakkında söylenenlerin birer itham olduğu konusunda fikir beyan eden kimseler bulunmaktadır. Mesela Câhız'ı kıyasıya eleştiren Bağdâdî bile Câhız'ın en büyük hatasının İbn er-Râvendî'den yaptığı rivayetler olduğunu söyleyerek, Câhız hakkındaki bu tarz konulara belli ölçüde ışık tutmaktadır. Ebu Rîde'nin de, hakkında buna benzer rivayetler bulunan Nazzam'a da bu yakıştırmaların İbn er-Râvendî tarafından yapıldığını söylemektedir.

Böylesine tartışmaya açık bir rivayetin Batılılar tarafından sıkça kullanılmasına gelince; Kur'an ve sünnet derecesinde itinaya mazhar olamayan İslami kültüre ait eserlerin, İsrailiyat ve uydurma haberlerden tamamen arınmış olduğunu asla iddia edemeyiz. Binaenaleyh, adeta günlük sıradan olayları bile fikir ve edebiyat malzemesi yapabilen Câhız'ın eserlerinin cerh ve tadili yapılmadan dini konularda sahih bir delil olarak kabul edilmesini ilmi metodolojinin ruhuna aykırı buluyoruz. Zira başlangıçta bu rivayeti ilk defa ortaya atan Bağdadi olsun, el-Hayyât olsun bunun İbn er-Râvendî tarafından Câhız'a yakıştırılan bir isnat olabileceğini söylemelerine rağmen çağdaş yazarların bu açıklamaları dikkate almadan bu rivayetleri zikretmeleri ilmi teamüllere uygun bir davranış olarak gözükmemektedir.